

Urzednicy wojskowi w fortyfikacji pruskiej w XIX wieku

WALLMEISTER • WALLMEISTERSCHULE
OBERE-MILITAIR-BEAMTE • UNTERE-MILITAIR-BEAMTE
FESTUNGS-OBERBAUWART • FESTUNGS-BAUWART
FESTUNGSBAUOFFIZIERE
FESTUNGS-BAUSCHULE
STAN ŻOŁNIERSKI i URZĘDNICZY

URZĘDNIICY WOJSKOWI W FORTYFIKACJI PRUSKIEJ W XIX WIEKU

1888

1. Garde-Pionier-Bataillon: Hornist in Parade
2. Pionier feldmarschmässig
3. Eisenbahn-Regiment Unteroffizier feldmarschmässig
4. Ostpreussisches Pionier-Bataillon No. 1, Feldwebel feldmarschmässig
5. Westfälisches Pionier-Bataillon No. 7, Pionier feldmarschmässig
6. Hauptmann von der 1. Ingenieur-Inspection
7. Fortifikations-Sekretair
8. Wallmeister in Dienstanzug

Prowadzeniem budowy umocnień i ich utrzymaniem zajmowało się nie tylko kilkudziesięciu oficerów inżynierów oraz kilkuset wykwalifikowanych pionierów. Potrzebna była rzesza urzędników – podoficerów, kasjerów i pisarzy, którzy zajmować się będą organizacją placu budowy, zamawianiem materiałów budowlanych, a później utrzymaniem i remontowaniem obiektów, pilnowaniem kasy (w sensie dosłownym), rozliczeniami finansowymi i materiałowymi.

WALLMEISTER

Na stanowiska **mistrzów wałowych** (*Wallmeister*), znane przynajmniej od XVII wieku, w XIX wieku powoływano podoficerów (*Feldwebel*) z oddziałów pionierów (a tymi byli przecież głównie rzemieślnicy, często leśnicy, którzy między innymi potrafili utrzymywać szkółki leśne do wytwarzania faszyny i pozyskiwania drewna). Mieszkali z rodzinami najczęściej w mieszkaniach służbowych *Fortyfikacji*, a w czasach twierdzy fortowej w niewielkich domach w jej obrębie (zachowało się ich już niewiele – w Poznaniu tylko jeden, przy ulicy Główniej). Podlegali dyrektorowi budowy twierdzy albo inżynierowi twierdzy.

Wallmeister był urzędnikiem wojskowym niższego szczebla – nie miał stopnia wojskowego, ale jego ranga była odpowiednikiem najwyższego stopnia podoficerskiego – sierżanta (*Feldwebel*¹). Do tej klasy urzędników należał także niższy rangą *Materialen-Schreiber*.

Na stanowiska mistrzów wałowych rekrutowano sierżantów z oddziałów pionierów. Prawem do dobrowolnego zgłoszenia się mogło być częściowe inwalidztwo i odbycie 5 lat służby jako *Avancierter: Gefreiter* lub *Unteroffizier* (ówczesny podoficer służył jeszcze 9 lat po odbyciu 3-letniej służby zasadniczej, jeżeli zdecydował się zostać w wojsku). Po 4 latach służby mogli wrócić na swoje poprzednie stanowiska (albo przejść do cywila po 15 latach służby łącznie). Zasady zostały określone w 1. połowie XIX wieku i obowiązywały bardzo długo.

1 Lub starszego sierżanta – zależy od tłumaczenia poszczególnych stopni, których hierarchia była wówczas inna i zmieniała się.

Wymagane predyspozycje i kwalifikacje były w zasadzie niezmienione od czasów Generalnego Inspektora v. Astera – od lat 40-tych² do przynajmniej 1874, tylko stanowiska zaczęto inaczej nazywać.

Wymagania na pomocnicze stanowisko *Materialen-Schreiber* / *Wallmeister des Bauhofs*: płynne czytanie i pisanie odręczne lub pismem drukowanym literami łacińskimi lub „niemieckimi”, pisanie pod dyktando bez większych błędów ortograficznych, przygotowywanie raportów stanów magazynowych, wystawianie pokwitowań za przyjmowane materiały, umiejętność liczenia, umiejętność wyliczania proporcji (*Regel de tri*), praktyczna znajomość geometrii (mierzenia kątów i wykreślenia trójkątów, okręgów i innych figur, znajomość wag, umiejętność obliczania powierzchni i objętości różnych figur i brył geometrycznych), wiedza na temat materiałów budowlanych (w tym ich przechowywania) oraz ścinania drzew i przygotowywania bali drewnianych. *Wallmeister* musiał oczywiście umieć wszystko powyższe oraz: wykreślać plany i przekroje obiektów fortecznych (np. *Flesche* czy *Lunette*, *Thorwacht* czy *Arbeitsschuppen*) w odpowiednich skalach, niwelować, wytaczać i trasować prace ziemne w terenie, wyznaczać i obliczać prace murarskie i fundamentowe, znać się na budowie i zastosowaniu maszyn budowlanych (*Ramme*, *Wasserhaspel*, *Schnecke*), umacnianiu brzegów, właściwościach spoiw budowlanych i układaniu podłóg, zorganizować pracę na placu budowy – słowem musiał się znać na wszystkim, co było mu potrzebne do nadzorowania budowy obiektów wojskowych. *Festungs-Bauschreiber* / *Fortifications-Sekretair* musiał pisać biegle i czytelnie bez błędów, liczyć w systemie dziesiętnym z dokładnością po przecinku, przygotowywać szkice niwelacyjne na podstawie otrzymanych brulionów i szkiców, mieć ogólną wiedzę na temat materiałów budowlanych, wag i miar, sporządzać sprawozdania, dokumenty finansowe i materiałowe oraz plany finansowe (*Kosten-Anschlage*).

W 1864 roku w 27 twierdzych pruskich (oraz dodatkowo w Luksemburgu i Moguncji) było **120** mistrzów wałowych (w tym dwóch samodzielnych w Wisłoujściu i Malborku), w 1871 roku – **142**, w 1873 – **143**. Zatem nie aż tak wielu: średnio kilku w twierdzy. Mistrzowie prowadzili m.in. nadzór nad wszelkimi budynkami wojskowymi i cywilnymi w obrębie rejonów ograniczeń budowlanych. Ponieważ na budowach pracowali więźniowie, siłą rzeczy *Wallmeister* musiał współpracować z podległymi *Platz-Ingenieur*owi strażnikami ze służby garnizonowej (*Baugefengenen-Ober- i -Unter-Aufseher*).

OBERE-MILITAIR-BEAMTE

Wyższych urzędników wojskowych (*Obere-Beamte*) – **sekretarzy** i **asystentów** – było w 1871 roku: po **jednym** *Festungs-Inspektions-Sekretäre* w każdym inspektoracie fortecznym, w komórkach fortyfikacyjnych: **47** *Fortifikations-Sekretäre* (w tym inspektor *Festungs-Modellhaus* w Berlinie) oraz **9** *Fortifikations-Büreau-Assistenten*. Byli traktowani jako personel wojskowy i podlegali rozkazom, ale nie mieli stopni wojskowych, choć ich szarże i stawki odpowiadały oficerskim. Sekretarze zarabiali całkiem nieźle – na poziomie porównywalnym z podporucznikami.

W roku finansowym 1877/78 było **8** *Festungs-Inspektions-Sekretäre* w inspektoratach fortecznych (i *Registrator* przy Komitecie Inżynierskim oraz sekretarz w biurze Inspektora Telegrafii Wojskowej) oraz **trzech** *Festungs-Inspektions-Büreau-Assistenten*. W komórkach fortyfikacyjnych było **45** *Fortifikations-Sekretäre* (w tym inspektor *Festungs-Modellhaus*) oraz **22** *Fortifikations-Büreau-Assistenten* – łącznie było to prawie **90** urzędników (56 z nich korzystało z mieszkań służbowych). Znaczący przyrost nastąpił po rozpoczęciu budowy kilku twierdz fortowych.

W 1880 roku do wyższych urzędników zaliczano *Festungs-Inspektions-Sekretaire*, *Fortifikations-Sekretaire*, *Festungs-Inspektions-Büreau-Assistenten* i *Fortifikations-Büreau-Assistenten* (poza nimi byli to m.in.: *Zahlmeister*, *Rossarzt*, *Oberapotheker*, *Stallmeister*, *Küster*). Do niższych urzędników zaliczano także rusznikarzy (*Zeughausbüchsenmacher* oraz *Büchsenmacher* przy poszczególnych oddziałach) i siodlarzy (*Sattler*).

Do pewnego czasu nie było wyszkolonych urzędników i mistrzów wałowych – przecież zasadniczo rekrutowano ich spośród pionierów. Sprawy zaczęły się formalizować pod koniec lat 60-tych oraz po utworzeniu Rzeszy, kiedy m.in. uporządkowano przepisy mundurowe, stawki zaszeregowania, wysokość uposażeń i rodzaje należnych świadczeń.

FESTUNGS-BAUSCHULE

W 1886 roku otwarto Szkołę Budowy Fortyfikacji (*Festungs-Bauschule*). Mieściła się w Berlinie przy Köpenickerstrasse 13/14, a od 1897 roku w Charlottenburgu (Berlin Westend, przy Soorstrasse). Dyrektorem był oficer z Korpusu Inżynierów: 1886-88 mjr Klauer z 4. Inspekcji Inżynierskiej, 1889-91 – mjr Frobenius, 1892-95 – mjr Krebs itd. W 1887 roku członkiem dykcji był kpt. Neumann z Dolnośląskiego 5 Batalionu Pionierów, nauczycielem i oficerem inspekcyjnym – por. Telle z 2. Inspekcji Inżynierskiej (z komórki fortyfikacyjnej w Poznaniu). Było to zaledwie trzech oficerów wykładowców, ale nauczycielami byli także pracownicy cywilni, np. Dr. Phil. Theodor Gross w 1886. W 1895 roku w szkole było 4 wykładowców i dyrektor.

Kurs trwał rok, 9 miesięcy i tydzień. Uczono przedmiotów technicznych budowlanych i przedmiotów pomocniczych, telegrafii, mierzenia terenu; prowadzono ćwiczenia z budowy modeli. Na kurs wysyłano podoficerów pionierów po pięciu lub sześciu latach służby, z wykształceniem przynajmniej podstawowym, odpowiednimi predyspozycjami i kwalifikacjami.

2 W. Dittmar: *Versorgung der Militairpersonen in Civildiensten*, Magdeburg 1845; *Buschbeck-Heldorff's Feld-Taschenbuch für Offiziere alle Waffen der Deutsche Armee*, Berlin 1874.

Podobna szkoła – zorganizowana na wzór pruski – utworzona została w 1886 roku w Ingolstadicie, do kształcenia bawarskich sił pomocniczych. W 1904 roku została zlikwidowana; szkolenie przejęła szkoła w Charlottenburgu, która podlegała wówczas bezpośrednio Komitetowi Inżynieryjnemu.

FESTUNGS-OBERBAUWART i FESTUNGS-BAUWART

Szkołę opuszczali **wykwalikowani kierownicy budowy** w rangach *Festung-Bauwart I. Klasse* i *Festung-Bauwart II. Klasse* (później *Festung-Oberbauwart* i *Festung-Bauwart*). Na przykładzie Poznania: w 1891 pierwszymi kierownikami zostali urzędnicy Moldenhauer i Sültz, którzy wcześniej (1889 i 1890) służyli w komórce *Fortifikation Posen* jako asystenci. W następnych latach ilość kierowników wzrosła do sześciu, w 1898 do ośmiu. W latach 90-tych częstym zjawiskiem było awansowanie z *Wallmeister* na *Festungs-Bauwart II. Klasse* (nie wiem, czy wymagało to odbycia kursu).

FESTUNGSBAUOFFIZIERE

Od 1902 roku kształcono **wyższych urzędników budowy fortyfikacji** (*Festungsbauoffiziere*) w rangach: *Festungs Bau-Hauptmann*, *Festungs Bau-Oberlieutenant*, *Festungs Bau-Lieutenant*. Prawie wszyscy służyli w twierdzach, a kilku w Szkole Walmistrzów i przy Komitecie Inżynieryjnym. Od 1907 przydzielano ich pojedynczo do biur inspektorów fortecznych – praktykę taką rozpoczęto w 6. Inspektoracie Fortecznym w Metz (któremu podlegały Diedenhofen, Metz Ost i Metz West) i w 1908 w 8. Inspektoracie Fortecznym we Freiburgu w Badenii (Burg Hohenzollern, Neubreisach, Oberrheinbefestigungen, Ulm). Od 1910 także pozostali inspektorzy mieli swoich oficerów budowlanych (po jednym).

Rok	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Ilość	-	47	53	86	88	92	147	165	203	202	200	202	221

Zatem: w latach 90-tych z urzędów fortyfikacji **znikają** sekretarze i asystenci, ich rolę przejmują najpierw podoficerowie budowlani: *Festungs-Oberbauwart* i *-Bauwart*, a później w XX wieku oficerowie budowlani: *Festungs Bau-Hauptmann*, *-Oberlieutenant*, *-Lieutenant*.

1902

Festungsbauerschule w Charlottenburgu (oba budynki po prawej są zachowane)

1905

Festungsbauerschule w Charlottenburgu (budynek po lewej zachowany)

WALLMEISTERSCHULE

W 1907 w biurach pojawiają się absolwenci nowej szkoły: podoficerowie budowlani i mistrzowie – niżsi urzędnicy wojskowi. W 1907 w Strassburgu sformowano **Szkołę Mistrzów Wałowych** (*Wallmeisterschule*), która podlegała 5. Inspektoratowi Fortecznemu (z 3. Inspekcji Inżynieryjnej). Mieściła się w *Kavalierze 12* przy Steinwallstrasse. Trudno sobie wyobrazić, jak tam odbywały się zajęcia – w kilku parterowych kazamatach? Na pewno mieściło się tam biuro szkoły (*Geschäftsräume* wg książki adresowej), ale wykładowcy mieli inne adresy. Sale wykładowe widziałbym raczej w pobliskich *Manteuffel Kaserne* po drugiej stronie ulicy (zachowanych; nadszaniec nie przetrwał).

Dyrektorem został Hptm. Sonnemann; dysponował dwoma nauczycielami. W 1910 dyrektorem był nadal Sonnemann, wykładali: *Oberltn. Rentner* i *Festungs-Bau-Hauptmann Reinhardt* (kierował biurem); nauczycielem pomocniczym był *Festungs-Bau-Feldwebel Kirchner*.

Szkoła kształciła urzędnicy niższy personel budowlany. Podoficer po egzaminie otrzymywał stopień **mistrza wałowego** (*Wallmeister*) albo **sierżanta budowy fortyfikacji** (*Festungs-Bau-Feldwebel*) i zobowiązany był do czterech lat służby (po 25 latach służby mógł zostać oficerem budowy fortyfikacji), zwolniony był ze zwykłych obowiązków podoficerskich.

STAN ŻOŁNIERSKI I URZĘDNICZY

stan żołnierski (*Soldatenstand*)

żołnierze (*Soldaten*)

generałowie (*Generalität*)

marszałek polny (*Feldmarshall*)

generał broni (piechoty) (*General der Infanterie*)

generał dywizji (*General-Lieutenant*)

generał brygady (*General-Major*)

oficerowie sztabowi (*Stabs-Offiziere*)

pułkownik (*Oberst*; wcześniej *Obrist*)

podpułkownik (*Oberst-Lieutenant*)

major (*Major*)

oficerowie (*Hauptleute*)

kapitan (*Hauptleute*, później *Hauptmann*)

oficerowie młodszy (*Subaltern-Offiziere*)

porucznik (*Premier-Lieutenant*, później *Oberstlieutenant*)

podporucznik (*Seconde-Lieutenant*, później *Lieutenant*)

podoficerowie (*Unteroffiziere*)

starszy sierżant (*Feldwebel*)

chorąży (*Portépee-Fähnrich*)

sierżant (*Sergeant*)

kapral (*Unteroffizier*)

szeregowi (*Gemeinen*)

starszy szeregowy (*Gefreite*)

szeregowy (*Gemeine*)

personel pomocniczy

stan urzędniczy (*Beamtenstand*)

urzędnicy wojskowi (*Militair-Beamten*)

W połowie XIX wieku wszyscy wojskowi pruskiej armii należeli albo do **stanu żołnierskiego** albo **urzędniczego**. Pierwszy tworzyli żołnierze (oficerowie, podoficerowie i szeregowi) oraz personel pomocniczy (m.in. lekarze, weterynarze, muzycy, zbrojmistrzowie). Wszyscy oni mieli stopnie wojskowe.

W skład stanu urzędniczego wchodził urzędnicy wojskowi I i II klasy: cała rzesza pracowników cywilnych w instytucjach wojskowych – intendenturach, sądach, duszpasterstwie, urzędzie telegraficznym. Zaliczali się do nich także skarbnicy, dyrektorzy odlewni i zakładów produkcji broni, inspektor izby map, inspektor modeli fortyfikacyjnych, zakontraktowani rusznikarze i rymarze, pracownicy pomocniczy zatrudniani przez dyrektora budowy twierdzy, nadzorcy karnych brygad budowlanych i aresztów, aptekarze w szpitalach polowych.